УДК 910

ЕВОЛЮЦІЯ ГЕОГРАФІЧНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ВЗАЄМОДІЮ ЛЮДИНИ І ПРИРОДИ

Павлюк Тетяна Вікторівна,
Житомирський державний університет імені Івана Франка
Природничий факультет
студентка 1 курсу, другого (магістерського) рівня вищої освіти
Науковий керівник
Власенко Руслана Петрівна,
кандидат біологічних наук, доцент кафедри екології та географії,
Житомирський державний університет імені Івана Франка,
м. Житомир

Проблема взаємодії людини і природи належить до наскрізних у географічній науці: саме вона впродовж усієї історії географії визначала її предмет, методи та місце в системі знань. В умовах зміни клімату, втрати біорізноманіття й виснаження ресурсів звернення до того, як змінювалися географічні уявлення про цю взаємодію, набуває не лише історико-наукового, а й практичного значення, адже від панівної в суспільстві моделі відносин із довкіллям залежать стратегії природокористування.

Теоретичне підґрунтя дослідження становлять новітні праці В. Вишневського [11], О. Г. Данильяна та О. П. Дзьобаня [2], Я. Заласевича [12], К. Річардсон [9], Й. Рокстрема [10], Л. Г. Руденка [1,4], О. Г. Топчієва [5], К. Фольке [7], у яких, попри відмінність підходів, взаємодію суспільства і природи розглянуто як ключову проблему сучасної науки та основу єдності географії.

Мета роботи: простежити основні етапи еволюції географічних уявлень про взаємодію людини і природи окреслити зміст сучасної парадигми на прикладі України проаналізувати просторові прояви взаємодії суспільства і природи, а також з’ясувати уявлення студентської молоді про цю взаємодію.

Перші узагальнення сформувалися ще в античності: Гіппократ, Арістотель і Страбон пояснювали вдачу народів, їхні заняття та суспільний

устрій особливостями клімату й рельєфу. У Новий час ці ідеї розвинув Ш. Монтеск'є, а в XIX ст. вони набули наукової форми в працях А. Гумбольдта, К. Ріттера та Ф. Ратцеля. Так утвердився географічний детермінізм – уявлення про вирішальний вплив природних умов на розвиток суспільства. Його сильною стороною було визнання закономірного зв'язку між природою і життям людей, слабкою – недооцінка активності самої людини. Водночас просторова організація господарства частково підтверджувала ці ідеї: в Україні й досі чітко простежується зональність природокористування – лісове господарство і тваринництво Полісся, інтенсивне землеробство Лісостепу, зернове господарство та зрошення Степу, рекреація й лісокористування Карпат. Показово, що цей підхід, як доводять сучасні дослідники, з розвитком суспільства не зник, а модернізувався [2].

На початку XX ст. французька школа «географії людини» П. Відаль де ла Блаша запропонувала посибілізм: природа не визначає, а лише надає можливості, вибір серед яких залежить від культури, традицій і рівня розвитку господарства. У середині століття маятник хитнувся ще далі: поширилися індетермінізм і технократичний оптимізм, втілений у гаслах «підкорення» та «перетворення» природи. Природу тлумачили як невичерпну комору ресурсів. Саме тоді відбулися наймасштабніші антропогенні трансформації ландшафтів: осушення боліт Полісся, розорювання степових цілин, створення каскаду дніпровських водосховищ, що затопили цінні заплавні комплекси, зокрема Великий Луг, а у світовому масштабі – висихання Аральського моря внаслідок надмірного забору води на зрошення. Водночас сама географія розділилася на фізичну та економічну гілки. Наслідки цього відчутні й досі: методологічна розмежованість законів природи і суспільства, за О. Г. Топчієвим, стримує вивчення земної оболонки як цілісної геосфери [5, с. 4].

Екологічна криза 1960-1970-х років, доповідь Римському клубу «Межі зростання» та Стокгольмська конференція ООН 1972 р. зумовили екологізацію географії. Утвердилися геосистемний підхід, уявлення про природно-господарські системи, конструктивна географія та геоекологія, а

підсумком етапу стала концепція сталого розвитку. Її вважають однією з форм сучасного неодетермінізму, що знову визнає природні межі господарювання [2]. Українські географи зробили вагомий внесок у її опрацювання, зокрема через атласне картографування та оцінку загроз сталому розвитку регіонів [1, 4].

У XXI ст. провідним стало поняття антропоцену – епохи, у якій людина є головним чинником змін довкілля; його зміст сьогодні уточнюють не лише геологи, а й представники інших наук [12]. Масштаб цих змін засвідчують оцінки, згідно з якими людство вже вийшло за шість із дев'яти планетарних меж [9], а діяльність людини однозначно спричинила глобальне потепління [8]. Відповіддю науки стали ідеї «безпечних і справедливих» меж земної системи [10] та дбайливого управління біосферою, невіддільною частиною якої є саме суспільство [7]. Взаємодію дедалі частіше осмислюють як коеволюцію – спільний взаємозумовлений розвиток суспільства і природи.

Узагальнення розглянутих етапів подано в таблиці 1.

Таблиця 1

Основні етапи еволюції географічних уявлень про взаємодію людини і природи

Етап	**Провідна концепція**	**Образ взаємодії**
Античність – XIX ст.	Географічний детермінізм	Природа визначає життя суспільства
Початок XX ст.	Посибілізм	Природа надає можливості, людина обирає
Середина XX ст.	Індетермінізм, «перетворення природи»	Людина панує над природою
1970-1990-ті рр.	Екологізація, сталий розвиток	Людина відповідає за збереження природи
XXI ст.	Коеволюція, антропоцен	Людина і природа – єдина система

В українській географії ці тенденції втілено в концепції географічного холізму, що розглядає земну оболонку як цілісну геосферу, яка інтегрує

природне середовище, людину з її діяльністю та створений нею матеріальний світ. Саму географію при цьому визначають як науку «…про геопросторову організацію оболонки Землі» [5, с. 8]. Прикладним виявом такого підходу є ландшафтне та геопросторове планування, у якому природні й суспільні складники території розглядають разом.

Для практичної перевірки висновку про зміну моделей взаємодії людини і природи проаналізовано просторові відмінності природокористування в межах природних зон України за даними офіційної лісової статистики та Національної академії аграрних наук. Показником збереженості природних екосистем обрано лісистість, показником антропогенного навантаження – розораність території.

Результати узагальнено в таблиці 2.

Таблиця 2

Лісистість і провідні проблеми природокористування у природних зонах України (складено за [3])

Природна зона	Лісистість, %	Провідний тип природокористування і головна проблема
Українські Карпати	42	Лісокористування, рекреація; паводки, зсуви та ерозія після суцільних рубок
Полісся	27	Лісове господарство, осушувальна меліорація; деградація торфовищ, радіоактивне забруднення
Лісостеп	13	Інтенсивне землеробство; водна ерозія та дегуміфікація чорноземів
Степ	6	Розорювання, зрошення; дефляція, засолення ґрунтів, дефіцит води

Аналіз засвідчує чітку просторову закономірність: лісистість зменшується з північного заходу на південний схід – від 42 % у Карпатах до 6 % у Степу, а в розрізі областей коливається від 51,4 % у Закарпатській до 3,7 % у Запорізькій [3]. Розораність, навпаки, зростає в тому самому напрямку: у середньому по країні вона становить 54 %, а в низці степових і лісостепових областей сягає 70 % і більше, тоді як у країнах ЄС не перевищує 30–35 % [6]. Отже, найродючіші ландшафти виявилися й найбільш трансформованими, що є прямим наслідком етапу «перетворення природи», коли природні межі господарювання ігнорувалися.

Показовим прикладом зміни парадигми є доля Каховського водосховища. Створене в 1950-х роках як символ «підкорення» Дніпра, воно затопило плавні Великого Лугу. Руйнування греблі 6 червня 2023 р. спричинило спорожнення водосховища та тяжкі гуманітарні, господарські й екологічні наслідки для півдня України – від порушення водопостачання і зрошення до забруднення Чорного моря [11]. Водночас на осушеному дні вже впродовж першого року почалося активне самовідновлення заплавної рослинності, що засвідчує здатність природних систем до регенерації й актуалізує суто географічне питання: відновлювати водосховище чи зберегти новий природний комплекс. Відповідь на нього сучасна наука пропонує шукати саме на засадах коеволюції та геопросторового планування.

Практичним висновком проведеного аналізу є потреба в екологічній оптимізації структури земельного фонду України: за оцінками НААН, розораність доцільно знизити до 44 %, вивівши з інтенсивного обробітку понад 6,5 млн га деградованих і малопродуктивних земель [6], та водночас збільшувати лісистість степових і лісостепових регіонів.

Для з’ясування того, наскільки сучасні уявлення про взаємодію людини і природи поширені серед молоді, було проведено анкетне онлайн-опитування (Google Форми) серед 24 студентів 4 курсу. Анкета містила п’ять закритих запитань щодо моделі взаємодії суспільства і природи, обізнаності з поняттям антропоцену, оцінки антропогенної трансформованості природних зон України, рівня розораності земель та майбутнього території колишнього Каховського водосховища.

Результати опитування засвідчили, що уявлення про людину і природу як єдину систему, що розвивається спільно, поділяють 56 % респондентів, позиції посибілізму дотримуються 22 %, географічного детермінізму – 13 %, а технократичного «перетворення природи» – 9 %. Поняття антропоцену знайоме 67 % опитаних. Найбільш зміненою людиною природною зоною України респонденти найчастіше називали Степ (70 %), а надмірною розораність земель вважають 80 %. Щодо дна колишнього Каховського водосховища 38 %

підтримали відновлення водосховища, 28 % – збереження природного комплексу, що сформувався, 34 % – комбінований варіант. Отже, погляди більшості студентів загалом узгоджуються із сучасною парадигмою коеволюції, проте понад дві п’ятих респондентів досі тяжіють до попередніх моделей, третина не знайома з поняттям антропоцену, а відносна перевага прихильників відновлення водосховища свідчить про збереження елементів технократичного мислення, що зумовлює потребу ширше висвітлювати ці питання в навчальних курсах.

Отже, географічні уявлення про взаємодію людини і природи пройшли шлях від визнання залежності суспільства від природи через ідею панування над нею до розуміння їхньої єдності та спільної еволюції. Цей рух не був лінійним: кожна наступна концепція не скасовувала попередні, а долала їхню однобічність. Сучасна парадигма поєднує визнання природних меж, відповідальність людини за наслідки власної діяльності та цілісний погляд на земну оболонку, що робить географію однією з теоретичних основ політики сталого розвитку. Аналіз просторових показників природокористування України підтвердив, що спадщина технократичного етапу найсильніше виявилася в степових і лісостепових ландшафтах, тому саме для них перехід до моделі коеволюції має найбільше практичне значення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Академічна географія і атласне картографування за роки незалежності України / за ред. Л. Г. Руденка. Київ, 2021. 120 с.

2. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Географічний детермінізм: класичні та постклассичні концепції. Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2023. № 1 (56). DOI: https://doi.org/10.21564/2663-5704.56.274326.

3. Інформація щодо показників українських лісів та напрямків покращення процесів лісокористування / УкрНДІгірліс ім. П. С. Пастернака. Івано-Франківськ, 2021. URL: https://komekolog.rada.gov.ua/uploads/documents/3

6974.pdf

4. Руденко Л. Г., Маруняк Є. О., Лісовський С. А. та ін. Атласна інформаційна система потенційних загроз сталому розвитку регіонів України (концептуалізація і реалізація). Український географічний журнал. 2021. № 4 (116). С. 8-17.

5. Топчієв О. Г. Новий погляд на географію: географічні імперативи. Український географічний журнал. 2022. № 3 (119). С. 3-10.

6. У НААН назвали оптимальні шляхи зниження показника розораності українських земель. UkrAgroConsult. 2022. 12 січня. URL: https://ukragroconsult.com/news/u-naan-nazvaly-optymalni-shlyahy-znyzhennya-pokaznyka-rozoranosti-ukrayinskyh-zemel/

7. Folke C. et al. Our future in the Anthropocene biosphere. Ambio. 2021. Vol. 50, no. 4. P. 834-869.

8. IPCC. Climate Change 2023: Synthesis Report. Geneva : IPCC, 2023. 184 p.

9. Richardson K. et al. Earth beyond six of nine planetary boundaries. Science Advances. 2023. Vol. 9, no. 37.

10. Rockström J. et al. Safe and just Earth system boundaries. Nature. 2023. Vol. 619. P. 102-111.

11. Vyshnevskyi V. I. et al. The destruction of the Kakhovka dam and its consequences. Water International. 2023. Vol. 48, no. 5. P. 631-647.

12. Zalasiewicz J. et al. The Anthropocene: comparing its meaning in geology (chronostratigraphy) with conceptual approaches arising in other disciplines. Earth’s Future. 2021. Vol. 9, no. 3.